

§ 24. Тэктанічная будова, рэльеф і карысныя выкапні Паўночнай Амерыкі



Успамінаем. Чым адрозніваюцца гандванскія і лаўразійскія платформы? ♦ Якую працу здзяйсняюць рэкі і ледавікі?



Даведваемся. Пра будову зямной кары Паўночнай Амерыкі. ♦ Пра ўплыў старажытнага абледзянення на рэльеф мацерыка. ♦ Якімі карыснымі выкапнямі багаты кантынент.



Разважаем. Чаму ў Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы падобны рэльеф?

1. Як утварылася Паўночная Амерыка? Старажытны суперкантынент Пангея 180 млн гадоў таму распаўся на два масівы сушы — Лаўразію і Гандвану. Пасля ад Лаўразіі аддзялілася Паўночная Амерыка. Большая частка кантынента размешчана на Паўночна-Амерыканскай літасфернай пліце, толькі яго крайні поўдзень — на Карыбскай пліце. (З якімі іншымі плітамі кантактуе Паўночна-Амерыканская пліта?)

2. Тэктанічная будова. У падмурку ўсходняй часткі кантынента палягае старажытная платформа — Паўночна-Амерыканская. На паўночным усходзе фундамент платформы выходзіць на паверхню, утвараючы масіўны Канадскі шчыт. На захадзе і поўдні аснова платформы перакрыта магнутым асадкавым чахло і ўтварае пліту (мал. 145).



Мал. 145. Будова зямной кары і рэльеф Паўночнай Амерыкі па 40° пн. ш.

Паўночна-Амерыканская платформа акружана рознаўзроставымі складкаватымі паясамі. На паўднёвым усходзе да яе прымыкаюць горы старажытнага Атлантычнага складкаватага пояса, на поўначы — старажытнага Арктычнага пояса. На захад ад платформы працягнуўся больш малады **Кардыльерскі складкаваты пояс** (ад іспанскага «ланцуг гор»). Ён утварыўся ў зоне сутыкнення **Паўночна-Амерыканскай і Ціхаакіянскай літасферных пліт** і з'яўляецца часткай глабальнага Ціхаакіянскага складкаватага пояса.



Мал. 146. Фіёрды Бафінавай Зямлі

3. Рэльеф. Фарміраванне рэльефу звязана з будовай зямной кары і гісторыяй геалагічнага развіцця кантынента. Ва ўсходняй платформавай частцы мацерыка сфарміравалася паласа нізінных і ўзвышаных раўнін (мал. 145).

На Канадскім шчыце размяшчаецца дэнудацыйнае **Лаўрэнцыйскае ўзвышша** з адзнакамі вышынь 150–600 м. Рэльеф на ім створаны разбуральнай дзейнасцю старажытнага ледавіка. Дзейнічаючы, нібы гіганцкі бульдозер, ён згладзіў выступы цвёрдых парод шчыта, ператварыўшы іх у акруглыя скалы. Пасля сябе ледавік пакінуў награвашчванні валуноў, выараныя азёрныя катлавіны і шырокія даліны са стромкімі бартамі — **трогі** (ад нямецкага «карыта»). Пры раставанні ледавіка трогі каля ўзбярэжжа былі затопленыя і ператварыліся ў фіёрды (мал. 146).

На рэльеф паўплывалі старажытныя покрыўныя абледзяненні, якія дасягалі 38° пн. ш. і пакрывалі 60 % плошчы мацерыка.



С. 69



Фіёрд — вузкі, звлісты і глыбока ўрэзаны ў сушу марскі заліў са стромкімі берагамі.



Мал. 147. Бэдленды
Вялікіх раўнін

На поўдзень на пліце Паўночна-Амерыканскай платформы раскінуліся пагорыстыя *Цэнтральныя раўніны* вышынёй 200–500 м. На ўсход на 4000 км працягнуліся з поўначы на поўдзень *Вялікія раўніны*, займаючы прагін старажытнай платформы. Гэта высокія плато (500–1500 м), якія прыступкамі спускаюцца на ўсход. Іх паверхня прарэзана шматлікімі разгалінаванымі глыбокімі ярамі і ўяўляе з сябе бэдленды (ад англійскага «благія землі») (мал. 147).



Бэдленд — моцна падзеленыя ярамі ўчастак мясцовасці, непрыдатны для гаспадарчага асваення.



С. 69

Уздоўж паўднёва-ўсходняй ускраіны мацерыка распаціраюцца *старажытныя сярэдневышынныя горы Апалачы* (мал. 148). Яны маюць спадзістыя схілы і акруглыя вяршыні. На поўначы гор захаваліся сляды старажытнага абледзянення. У перадгор'ях Апалачаў, складзеных вапнякамі, знаходзіцца самая доўгая карставая пячора свету — Флінт-Мамантава (630 км).



Мал. 148. Горы Апалачы

Захад Паўночнай Амерыкі заняты магутнай горнай сістэмай *Кардыльер* (даўжынёй больш за 7000 км). Як і Анды, яна складаецца з некалькіх горных хрыбтоў, выцягнутых з поўначы на поўдзень. Па ўсходняй ускраіне горнага пояса працягнуліся складкавата-глыбавыя *Скалістыя горы*. Тут размешчана вядомае сваімі гейзерамі і гарачымі крыніцамі Елаў-

стонскае плато (мал. 149). У цэнтральнай частцы Кардыльер горы больш старажытныя і высокія. На 6194 м над узроўнем мора ўзвышаецца **найвышэйшы пункт мацерыка — гара Дэналі (Мак-Кінлі)** у Аляскінскім хрыбце (мал. 150). Заходнюю ўскраіну горнага пояса ўтвараюць маладыя Берагавыя хрыбты і горы Цэнтральнай Амерыкі.

Алеуцкі хрыбет, Берагавыя хрыбты і Мексіканскае нагор’е ўваходзяць у Ціхаакіянскае вогненнае кольцо.



С. 69



Елаўстонскае плато (ад англійскага «жоўты камень») знаходзіцца ў гіганцкім кратары патухлага вулкана. Тут размешчана больш за 200 буйных гейзераў, гарачыя крыніцы і азёры, гразевыя вулканы. Самыя знакамітыя гейзеры — Гігант і Стары Служака — выкідваюць ступы пары і кіпячай вады на вышыню 40–42 м.

Горныя хрыбты Кардыльер раздзелены ўпадзінамі і плато. Самая нізкая ўпадзіна на мацерыку — *Даліна Смерці* — пагружана на 86 м ніжэй за ўзровень мора. (*Знайдзіце на карце.*) У самай шырокай частцы Кардыльерскага пояса размешчана *плато Вялікі Басейн*. На поўдзень распасціраюцца *плато Каларада* з каменнымі астанцамі-манументамі (*гл. застайку перад тэмай*) і *Мексіканскае нагор’е* з лававымі палямі і дзейнымі вулканамі, напрыклад *Арысаба* (мал. 151).



С. 69



Мал. 149. Гейзеры
Елаўстонскага плато



Мал. 150. Вяршыня Дэналі
(з індзейскай «вялікая»)



Мал. 151. Вулкан
Арысаба

4. Карысныя выкапні. Да пліты старажытнай платформы прымеркаваны буйныя запасы гаручых карысных выкапняў і хімічнай сыравіны. Буйныя нафтагазаносныя радовішчы размешчаны на Вялікіх раўнінах і поўдні Цэнтральных раўнін, на Алясцы, у Прымексіканскай нізіне. $\frac{1}{3}$ сусветных запасаў каменнага вугалю сканцэнтравана ў перадгор'ях Апалачаў. Сусветнае значэнне маюць радовішчы калійных солей у раёне Вялікіх Амерыканскіх азёр.

Паўночныя мацерыкі неаднаразова перакрываліся морам і маюць магутны асадкавы чэхол. Таму яны багатыя на асадкавыя карысныя выкапні.



С.70

Да Канадскага шчыта і складкаватых паясоў прымеркаваны радовішчы руд чорных і каляровых металаў. Буйныя запасы жалезных руд сканцэнтраваны на паўвостраве Лабрадор і ў раёне возера Верхняга, на поўначы Апалачаў. Радовішчы поліметалічных, медна-нікелевых і свінцова-цынковых руд ёсць на Лаўрэнційскім узвышшы, у Скалістых горах, на Мексіканскім нагор'і. Другое ў свеце па запасах радовішча баксітаў знаходзіцца на востраве Ямайка. Уранавыя руды распрацоўваюцца на плато Каларада і поўдні Лаўрэнційскага ўзвышша, здабыча золата вядзецца на Алясцы.



Абагульнім і запомнім. Большая частка Паўночнай Амерыкі размешчана на Паўночна-Амерыканскай літасфернай пліце. ♦ У падмурку мацерыка палягае старажытная Паўночна-Амерыканская платформа. ♦ Яна акружана рознаўзроставымі складкаватымі паясамі. ♦ Усход кантынента заняты раўнінамі, а захад — горнай сістэмай Кардыльер. ♦ На рэльеф поўначы мацерыка паўплывалі старажытныя пакрыўныя абледзяненні. ♦ Для Кардыльерскага пояса характэрны сейсмізм і вулканізм. ♦ Мацярык багаты на асадкавыя і рудныя карысныя выкапні.

**Праверым сябе.**

1. Якія тэктанічныя структуры палягаюць у падмурку Паўночнай Амерыкі? 2. Назавіце і пакажыце на карце асноўныя формы рэльефу мацерыка. 3. Якія формы рэльефу і дзе пакінуў старажытны ледавік? 4. Што такое фіёрды і як яны ўтвараюцца?



5. Чаму Кардыльеры ўзніклі на захадзе мацерыка? Якія хрыбты ў іх самыя маладыя? 6. Чаму Паўночная Амерыка багатая і на рудныя, і на гаручыя карысныя выкапні?



Ад тэорыі да практыкі. 1. Знайдзіце на карце атласа сейсмаактыўныя вобласці на мацерыку. Як вы можаце растлумачыць іх месцазнаходжанне? 2. Знайдзіце рысы падабенства і адрознення ў рэльефе Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі. Чым яны выкліканы? 3. Вызначце амплітуду абсалютных вышынь самай высокай і самай нізкай адзнак рэльефу мацерыка. Да якіх элементаў рэльефу яны прымеркаваны?



Клуб дыскусій. Да пачатку XXI стагоддзя на тэрыторыі Паўночнай Амерыкі знаходзіўся адзін з полюсаў Зямлі. Пра які полюс ідзе гаворка і куды ён знік?



Клуб эрудытаў. Уявіце, што вы працуеце ў турыстычнай фірме, якая арганізуе адпачынак аматарам экстрэмальных відаў спорту. У якія раёны Паўночнай Амерыкі вы рэкамендавалі б ім адправіцца? Прапануйце адпаведны рэкламны слоган.



Практычная работа 6. Вызначэнне сувязі паміж тэктанічнай будовай, рэльефам і карыснымі выкапнямі па тэктанічнай і фізічнай картах (на прыкладзе Паўночнай Амерыкі).



С. 69, 70



С. 69

§ 25. Клімат Паўночнай Амерыкі



Успамінаем. Як акіянічныя цячэнні ўплываюць на клімат? ♦ Якія мясцовыя вятры вам вядомы?



Даведваемся. Пра кліматаўтваральныя фактары і тыпы клімату Паўночнай Амерыкі. ♦ Пра ўраганы і тарнада.



Разважаем. Чаму самае гарачае і самае сухое месца Паўночнай Амерыкі знаходзяцца не ў тропіках, а ў субтропіках?

1. Кліматаўтваральныя фактары. 3 прычыны значнай выцягнутасці кантынента з поўначы на поўдзень яго
 Правообладатель Адукацыя і выхаванне